

Contracting-in paradigma a joghatósági klauzulákban, különös tekintettel az univerzális nemzetközi bíróságokra és a regionális emberi jogi bíróságokra

ABSTRACT

The article treats the contracting-in paradigm of the compulsory jurisdiction of universal international courts and regional human rights courts. It compares the practice of these judicial fora regarding the declarations accepting the respective courts' and tribunals' compulsory jurisdiction, with special regard to reservations attached to these declarations. The author concludes that while the International Court of Justice, in view of the principle of State sovereignty, is very liberal regarding the reservations and recognition of any kind of restrictions, the regional human rights courts prioritize the *pro homine* principle, prevent the influx of reservations and do admit only those reservations which were included in the treaties establishing the respective court.

Keywords: contracting-in paradigm ■ optional clause ■ International Court of Justice ■ Tribunal of the Law of the Sea ■ European Court of Human Rights ■ Inter-American Court of Human Rights

I.

Általánosan kötelező joghatóság helyett, a valamely nemzetközi bíróság kötelező joghatóságának egyoldalú nyilatkozatok hálózatán alapuló rendszere az első világháború után létrejött Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumának kidolgozásához kapcsolódik. Annak idején ugyanis a tárgyaló delegációk a létrehozandó állandó bírói fórum kötelező joghatóságában nem tudtak megegyezésre jutni, s különösen a nagyhatalmak

ellenezték bármiféle kötelező joghatóság bevezetését. A brazil delegátus, Fernandez javaslatára azonban elfogadásra került az ún. fakultatív klauzula, az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumának az a rendelkezése, amely lehetővé teszi, hogy az államok egyoldalú nyilatkozattal, a hasonló nyilatkozatot tevő államok közötti viszonylatban, kötelezőnek ismerjék el a Bíróság joghatóságát.^[1]

A kötelező bíraskodás kérdésében a második világháború után, a San Francisco-i konferencián sem volt egyetértés, s ugyanaz történt, mint negyedszázaddal korábban; a jogászok támogatták az új bíróságnak, a Nemzetközi Bíróságnak kötelező joghatósággal való felruházását. A megegyezéshez azonban hiányzott a politikai akarat, és az 1920-ban kidolgozott fakultatív klauzulát szinte változtatás nélkül vették át a Nemzetközi Bíróság Statútumának 36. cikkében. E rendelkezés értelmében az államok az ENSZ főtitkárához intézett, egyoldalú nyilatkozattal kötelezőnek ismerhetik el a Bíróság joghatóságát „minden olyan Állammal szemben, amely ugyanazt a kötelezettséget vállalja ... minden olyan jogvitára nézve, amelynek tárgya: a) nemzetközi szerződés értelmezése, b) a nemzetközi jog bármely kérdése, c) olyan tény létezésének megállapítása, amely ha valóban bizonyul, nemzetközi kötelezettség megszegését jelenti, d) nemzetközi kötelezettség megszegése esetében teljesítendő jóvátétel természete vagy terjedelme.” A Bíróság joghatóságát elfogadó nyilatkozatok hálózata a szerződéses kötelezettséghez hasonló rendszert alkot, s az államok a rendszerben részes valamely másik állammal szemben – feltéve, hogy az érintett államoknak a Bíróság joghatóságát elfogadó nyilatkozataik átfedik egymást – egyoldalú keresettel a Bíróság előtt eljárást indíthatnak.^[2] McNair bíró, aki az 1950-es években volt a Nemzetközi Bíróság elnöke, a kötelező joghatósági nyilatkozatoknak ezt a hálózatát az Angol–Iráni Olajtársaság ügyében *contracting-in* rendszernek nevezte.^[3]

A fakultatív klauzula rendszere korlátozott, kötelező joghatóságot jelent, nemcsak azért, mert annak az ENSZ 193 tagállama közül mindössze 73 állam részese,^[4] hanem azért is, mert az államok a Bíróság kötelező joghatóságát csak bizonyos fenntartásokkal, korlátozásokkal ismerték el. A Statútum 36. cikkének 3. bekezdése értelmében a „nyilatkozatok feltétel nélkül, vagy több Állammal vagy bizonyos Államokkal szemben a viszonosság kikötésével, avagy bizonyos időre korlátozva tehetők”. E rendelkezés alapján az államok a Bíróság kötelező joghatóságát elfogadó nyilatkozataikhoz sokféle és egyre bonyolultabb *ratione personae*, *ratione materiae* és *ratione temporis* fenntartásokat csatoltak, amelyek következtében, némelyik állam vonatkozásában felmerül a kérdés: a nemzetközi vitáknak mi az a köre, amire az illető állam hajlandó volt a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatóságát elfogadni. Maga a Bíróság számos ügyben foglalkozott a fenntartások megengedhetőségével, különösen a Statútumban nem említett

[1] Fernandez javaslatával kapcsolatban ld. Hudson, 1972, 126-127.

[2] A fakultatív klauzula jogi jellegével kapcsolatban ld. Lamm, 2005, 96-103.

[3] *Anglo-Iranian Oil Co, United Kingdom v Iran, Preliminary Objections (Individual Opinion of President McNair)*, Judgement of 22 July 1952. ICJ Reports 1952, 116.

[4] 2022. áprilisi adat.

korlátozásokkal, s mindenkor nagyon is engedékeny álláspontra helyezkedett – lényegében bármiféle korlátozást elfogadott. Tette ezt a Bíróság annak ellenére, hogy többször felmerült, és történtek bizonyos próbálkozások annak érdekében, hogy korlátozzák a Bíróság kötelező joghatóságát elfogadó nyilatkozatokhoz fűzhető fenntartások körét. A testület azonban tartotta magát ahhoz, hogy a Statútum 36. cikkének 3. bekezdését sohasem értelmezték úgy, mint amely kimerítő felsorolását adja azoknak a feltételeknek, amelyek mellett az államok elfoglalhatják a Bíróság kötelező joghatóságát.^[5] A fenntartások szabadságával kapcsolatban a Bíróság az 1980-as években a *Nicaragua elleni katonai és katonai jellegű akciók ügyében* hangsúlyozta: „A Bíróság kötelező joghatóságát elfogadó nyilatkozatok fakultatív, egyoldalú aktusok, s az államok teljesen szabadok, hogy ilyeneket tegyenek-e vagy sem. A nyilatkozatok megtételekor az államok szabadok a tekintetben is, hogy azokhoz feltételeket, illetve fenntartásokat csatoljanak.”^[6]

A korlátozásokkal és fenntartásokkal kapcsolatos nagy szabadság nemcsak sokféle és igencsak vitatható tartalmú fenntartásokhoz vezetett,^[7] hanem ahhoz is, hogy konkrét jogvitákban az államok – éppen a fenntartásokra hivatkozva – pergátló kifogások formájában vitatják a Bíróság joghatóságát, és emiatt igen csak elhúzódnak az ügyek, s gyakran évekre telik, mire a Bíróság az ügyek érdemében döntést hoz.

II.

A későbbiekben a *contracting-in* megoldás alkalmazásra került több, univerzális nemzetközi bíróság és regionális bíróság joghatóságára vonatkozó szakasz kidolgozásakor.

Az 1982-ben kelt ENSZ Tengerjogi Egyezménye által életre hívott Tengerjogi Törvényszék kötelező joghatósága vonatkozásában is a fakultatív klauzulához hasonló rendelkezést fogadtak el. Hozzá kell tenni azonban, hogy a Tengerjogi Törvényszék esetében kétféle kötelező joghatóságról lehet beszélni; egyfelől az egyoldalú nyilatkozatokon alapuló kötelező joghatóságról, másfelől pedig, maga az Egyezmény két ügycsoport tekintetében eleve rögzíti a Törvényszék kötelező joghatóságát.^[8]

[5] Case Concerning the Aerial Incident of 10th August 1999. (Jurisdiction of the Court) Judgment of 21 June 2000. ICJ Reports 2000. 29.

[6] Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Jurisdiction of the Court and Admissibility of the Application) Judgment of 26 November 1984. ICJ Reports 1984. 418.

[7] Ld. az ún. destruktív fenntartásokat: Lamm, 2005, 93-236.

[8] Ez a két ügycsoport a parti állam által visszatartott hajók és azok legénységének elengedésével kapcsolatos vitákat, valamint bizonyos esetekben ideiglenes intézkedések elrendelésével összefüggő ügyeket jelent; vagyis, olyan vitákról van szó, amelyek gazdasági és humanitárius okokból azonnali intézkedést igényelnek. A Tengerjogi Törvényszék kötelező joghatóságával kapcsolatban ld. Kawano, 2017, 421-439.

A Tengerjogi Törvényszék egyoldalú nyilatkozatokon alapuló joghatósága annyiban mindenképpen különbözik a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatóságától, hogy a Tengerjogi Egyezmény értelmében a Törvényszék csak az egyik fórum, amelynek joghatóságát az Egyezmény értelmezésével és alkalmazásával kapcsolatos vitákra egyoldalú nyilatkozataikban a részes államok elfogadják. A Tengerjogi Egyezmény 278. cikkének 1. bekezdése értelmében az államok több fórum – mégpedig a Tengerjogi Törvényszék, a Nemzetközi Bíróság, a Tengerjogi Egyezmény VII. Melléklete szerinti választottbíróság, illetve az Tengerjogi Egyezmény VIII. Mellékletében említett speciális választottbíróság – közül választhatnak; vagyis, a Tengerjogi Egyezmény szerint a *contracting-in* megoldás valójában négy fórum tekintetében lehetséges.^[9] Meg kell jegyezni, hogy a bírói fórumok közötti választás lehetősége volt az ára annak, hogy a Tengerjogi Egyezmény kidolgozása során konszenzus jöjjön létre a viták kötelező bírói rendezése tekintetében.^[10] A Tengerjogi Törvényszék egyoldalú nyilatkozatokon alapuló kötelező joghatósága *ratione materiae* lényegesen korlátozottabb, mint a fakultatív klauzula alapján a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatóságát elfogadó államok közötti viszonylatban érvényesülő joghatóság. Ez a korlátozottabb joghatóság nemcsak abból adódik, hogy a Nemzetközi Bíróság egy általános hatáskörű nemzetközi bírói fórum, amely bármely nemzetközi jogvitával foglalkozhat, a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék pedig egy speciális nemzetközi bíróság, hanem eleve a Tengerjogi Egyezmény bizonyos rendelkezéseiből is. A Tengerjogi Egyezmény ugyanis egyfelől rögzíti, hogy a Törvényszék egyoldalú nyilatkozatokon alapuló joghatósága kizárólag csak az Egyezmény értelmezésével és alkalmazásával kapcsolatos vitákra ismerhető el, másfelől pedig, bizonyos tengerjogi vitákat eleve kivesznek a kötelező vitarendezési eljárások alól,^[11] sőt, az államok további vitákat is kivonhatnak a Tengerjogi Törvényszék kötelező joghatósága alól.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a Tengerjogi Törvényszék kötelező joghatóságára vonatkozó *contracting-in* rendszer igencsak bonyolult szabályokat tartalmaz, azonban éppen ezekkel a bonyolult szabályokkal próbálták elérni azt, hogy a Törvényszék kötelező joghatósága alá csak olyan viták tartozzanak, amelyekkel kapcsolatban remélhető, hogy azokat az államok hajlandók lesznek e fórum elé terjeszteni.

A *contracting-in* paradigma található a mind ez idáig Csipkerózsika-álmát alvó, EBESZ Békéltetési és Választottbíróságot létrehozó, 1992-ben kelt Stockholmi Egyezményben is. Az okmány 26. cikkének 2. bekezdés értelmében „az

[9] Az államok többsége nyilatkozatában a Tengerjogi Törvényszék kötelező joghatóságát választotta. Miután azonban négy fórum közül lehet választani, így az összkép meglehetősen vegyes.

[10] Klein, 2005, 54.

[11] Így kizárják a parti állam szuverenitási jogaival és joghatóságával kapcsolatos viták egy részét, a parti államnak a kizárólagos gazdasági övezetében és a hozzá tartozó kontinentális talapzaton végzett kutatások szabályozásával kapcsolatos jogait érintő egyes kérdéseket, valamint a kizárólagos gazdasági övezetben a tenger élővilágának kiaknázásával és megőrzésével összefüggő vitákat.

Egyezmény részes államai bármikor kijelenthetik a letéteményeshez intézett jegyzékben, hogy *ipso facto* és külön megegyezés nélkül minden olyan állammal szemben, amely ugyanazt a kötelezettséget vállalja, kötelezőnek ismerik el a választottbíróság joghatóságát. Az ilyen nyilatkozat határozatlan időtartamra vagy bizonyos időre korlátozottan tehető.” Az itt található formula szinte szó szerint azonos a Nemzetközi Bíróság 36. cikkének 2. bekezdésében található fakultatív klauzulával. Annak érdekében, hogy a *ratione materiae* fenntartások elburjánzásának elejét vegyék, az Egyezmény rögzíti, hogy melyek azok a viták, amelyeket az államok a nyilatkozataik hatálya alól kizárhatnak; ilyenek lehetnek az állam területi integritására, a honvédelemre, az ország területe feletti szuverenitásra, vagy más területek fölötti joghatóság tekintetében egymással ellentétes igényekre vonatkozó viták. Tekintettel arra, hogy az EBESZ Békéltetési és Választottbírósága még soha, egyetlen ügyet sem tárgyalt, így nehéz prognosztizálni, vajon egy konkrét jogvitában az említett listát a testület a korlátozások kimerítő felsorolásának vagy pedig csak példálódzó jellegűnek tekintene-e.^[12]

III.

A *contracting-in* paradigma került alkalmazásra a regionális emberi jogi bíróságok joghatósága vonatkozásában, mind az egyének, illetve egyének csoportjai által indított panaszokkal kapcsolatos ügyek, mind pedig az államközi panaszok tekintetében.

Az 1950-ben elfogadott *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről*, közismert nevén, Emberi Jogok Európai Egyezménye által életre hívott Emberi Jogok Európai Bírósága eredetileg nem rendelkezett kötelező joghatósággal, s az okmány 46. cikke szerint az államoknak a Bíróság joghatóságát külön elfogadó nyilatkozatban kellett elismerniük. Vagyis, itt is a *contracting-in* megoldással találkozunk. Ez volt a helyzet egészen 1998. november 11-ig, amikor hatályba lépett a 11. Kiegészítő Jegyzőkönyv, s ezzel a Bíróság joghatósága kötelezővé vált, mind az államok, mind pedig a nem állami szereplők által kezdeményezett peres eljárások tekintetében. Miután az Emberi Jogok Európai Bizottságát ezzel egyidejűleg megszüntették, illetve az beolvadt a Bíróságba, ettől kezdődően a jogaikban sértett személyek és azok csoportjai minden további nélkül, közvetlenül fordulhatnak az Emberi Jogok Európai Bíróságához.^[13]

[12] Jelenleg az EBESZ Békéltetési és Választottbíróságának joghatóságát elfogadó egyetlen nyilatkozat sincs érvényben; mindezidáig 6 állam tett ilyen nyilatkozatot, mégpedig határozott időre szólóan (5, illetve 10 évre), az előírt időtartam lejártá miatt azonban ezek a nyilatkozatok mára már nincsenek hatályban.

[13] Az „átállás” nem volt nehéz, miután az 1980-es évekre az Emberi Jogok Európai Egyezményében részes államok mindegyike nyilatkozatával elfogadta az Emberi Jogok Európai Bíróságának joghatóságát.

A 11. Kiegészítő Jegyzőkönyv hatálybalépése előtt a nyilatkozatokhoz fűzhető fenntartások kérdése az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában is felmerült, s a testület egyértelműen a fenntartások ellen foglalt állást. A Loizidou c. Törökország ügyben a Bíróság a fenntartások megengedettséggel összefüggésben hangsúlyozta: alapvető különbség van a Nemzetközi Bíróság és az Emberi Jogok Európai Bíróságának szerepe és célja között; a hágai Nemzetközi Bíróság önálló, független nemzetközi bírói fórum, amely nem kapcsolódik egy olyan, emberi jogi standardokat rögzítő szerződéshez, mint amilyen az Emberi Jogok Európai Egyezménye.^[14] A Nemzetközi Bíróság a világ bármely államai között felmerülő nemzetközi jogi vitával foglalkozhat, az Emberi Jogok Európai Bíróságának feladata viszont egy jogokat megállapító szerződés betartásának ellenőrzése.^[15] Ha megengednék, hogy az államok a Bíróság joghatóságát elfogadó nyilatkozataikhoz *ratione loci*, vagy *ratione materiae* fenntartásokat csatolhassanak, jelentősen gyengítenék a Bíróság szerepét, és csökkentenék az Egyezménynek, az európai közrend alkotmányos okmányának hatékonyságát.^[16]

Az Emberi Jogok Európai Bíróságáról elmondható: e fórum vonatkozásában tehát megvalósult az, amit az Állandó Nemzetközi Bíróság alapító atyái reméltek, az egyoldalú nyilatkozatokon alapuló joghatóságot felváltotta a Bíróság általánosan kötelező joghatósága, s ennek is köszönhető, hogy mára ez a bíróság Európában a legmagasabb emberi jogi bírói fórum.^[17]

Az 1969-ben kelt, az Emberi Jogok Amerikaközi Egyezményével, az ún. San José-i Paktummal létrehozott Emberi Jogok Amerikaközi Bíróságának joghatósága vonatkozásában mind a mai napig a *contracting-in* paradigma érvényesül. Az Egyezmény 62. cikke értelmében a szerződésben részes államok az okmányt „megerősítő vagy az ahhoz történő csatlakozási okiratuk letétbe helyezésekor vagy azt követően bármikor kijelenthetik, hogy a Bíróság joghatóságát *ipso facto*, külön megállapodás nélkül kötelezőnek ismerik el minden, az Egyezmény értelmezésére vagy alkalmazására vonatkozó kérdésben”. A nyilatkozatok feltétel nélkül, a viszonyosság feltétele alapján, meghatározott időre vagy meghatározott esetre tehetők; mint látható, a San José-i Paktumban is szinte szó szerint a fakultatív klauzula szövegét vették át.

A latin-amerikai államok az Emberi Jogok Amerikaközi Bírósága joghatóságának elfogadásakor deklarációikhoz – hasonlóan a Nemzetközi Bíróság részére tett nyilatkozatokhoz – korlátozásokat csatoltak, így kikötötték a viszonyosságot, kizárták a nyilatkozat visszaható hatályát, illetve rögzítették a deklaráció visszavonásának lehetőségét, sőt, arra is van példa, hogy egy állam annyiban

[14] Case of Loizidou versus Turkey (Preliminary Objections), Strasbourg, C.E., Judgment of 23.03.1995, para. 68.

[15] Case of Loizidou versus Turkey (Preliminary Objections), Strasbourg, C.E., Judgment of 23.03.1995, para. 84.

[16] Case of Loizidou versus Turkey (Preliminary Objections), Strasbourg, C.E., Judgment of 23.03.1995, para. 75.

[17] Madsen, 2018, 243.

ismerte el a Bíróság joghatóságát, amennyiben az összhangban van az illető állam alkotmányával.^[18] Éppen az utóbb említett korlátozással kapcsolatban merült fel a fenntartások megengedhetőségének kérdése; a latin-amerikai államoknak azonban sikerült a *contracting-in* rendszerüket megőrizni attól, ami a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósági rendszerét aláasta. Az Emberi Jogok Amerikaközi Bírósága a *Constitutional Tribunal and Ivcher Bronstein versus Peru ügyben* egyértelműen kimondta, hogy az Emberi Jogok Amerikaközi Bíróságának joghatóságát elismerő nyilatkozatokhoz nem fűzhető fenntartás, kivéve azokat a korlátozásokat, amelyek a San José-i Paktum 62. cikkének 1. bekezdésében szerepelnek. A Bíróság hangsúlyozta, miután az Egyezmény emberi jogi védelmi rendszerének alapvető jelentőségű klauzulájáról van szó, az nem lehet alávétve a San José-i Paktumban nem szereplő olyan korlátozásoknak, amelyekre az államok saját szempontjaikat szem előtt tartva hivatkoznak.^[19]

Az Emberi Jogok Amerikaközi Bíróságát illetően is felmerült a *contracting-in* rendszer kiiktatása, vagyis a San José-i Paktum 62. cikkének módosítása és a Bíróságnak kötelező joghatósággal való felruházása, ez a javaslat azonban mindezidáig nem került elfogadásra.^[20]

IV.

A *contracting-in* paradigmával kapcsolatban összefoglalásként elmondható, hogy amikor ez a formula az Állandó Nemzetközi Bíróság vonatkozásában, egy évszázaddal ezelőtt bevezetésre került, jó megoldásnak tűnt, mivel így megvalósulhatott a Bíróság részleges kötelező joghatósága, mégpedig úgy, hogy maradéktalanul tiszteletben tartották az államok szuverenitását. A javaslatot kidolgozó Jogász Bizottság tagjai úgy vélték, hogy a felállításra kerülő bíróság kötelező joghatósága hamarosan majd széles körben elfogadásra kerül. Ehelyett azonban az történt, hogy az államok egy része nem csatlakozott a rendszerhez, s ami igazán problémát okozott, és mind a mai napig gondot okoz, az az alávétési nyilatkozataikhoz csatolt fenntartások sokasága, amelyekkel az államok igen jelentős mértékben korlátozták a két világháború között az Állandó Nemzetközi Bíróság, napjainkban pedig a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatóságát. A később létrejött bíróságok esetében a nemzetközi közösség államai tanultak a két Nemzetközi Bírósággal kapcsolatos gyakorlatból, s igyekeztek mind a bíróságokat alapító okiratokban, mind pedig a fórumok joggyakorlatával kizárni, illetve korlátozni a bíróságok joghatóságát elfogadó nyilatkozatokhoz fűzhető fenntartásokat.

[18] Jelenleg 22 állam nyilatkozata van hatályban.

[19] IACtHR, Case of the Constitutional Tribunal (Competence), Judgment of 24.09.1999, Series C, n. para. 35.

[20] Vö. A.A. Cançado Trindade, 2003, 1-64.

Mint látható, a bíróságok két csoportja az azonos modellen alapuló rendelkezéseket a gyakorlatban eltérően értelmezik. Az államközi vitákat rendező bíróságoknál, s vonatkozik ez különösen a Nemzetközi Bíróságra, az államok szuverenitásának tiszteletben tartása a mindent megelőző szempont, s erre hivatkozva szabad utat engednek a Bíróság kötelező joghatóságát elfogadó deklarációkhoz fűzhető fenntartások áradatának. Ezzel szemben az emberi jogi bíróságok – figyelemmel arra, hogy a *pro homine* elv esetükben mindent megelőző – ellenálltak annak, hogy az államok különféle jogi praktikákkal korlátozhassák a bíróságok joghatóságát, és akadályozhassák e fórumoknak az emberi jogi jogsértésekkel kapcsolatos eljárását.²¹

IRODALOMJEGYZÉK

- Cançado Trindade, Antonio Augusto (2003): *Informe: Bases para un Proyecto de Protocolo a la Convención Americana sobre Derechos Humanos, para Fortalecer Su Mecanismo de Protección, vol. II.* 2nd. ed. San José of Costa Rica, Inter-American Court of Human Right, 1-64.ts. (Elérhető: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/a11694.pdf>. Letöltés ideje: 2022. április 14.).
- Hudson, Manley O. (1972): *The Permanent Court of International Justice 1920–1942.* Arno Press, New York.
- Kawano, Mariko (2017): Compulsory Jurisdiction under the Law of the Sea Convention: Its Achievements and Limits. In: Crawford, J. – Koroma, A.G. – Mahmoud, S. – Pellet, A. (eds.): *The International Legal Order: Current Needs and Possible Responses. Essays in Honour of Djamchid Momtaz.* Brill Nijhoff, Lieden, Boston.
- Klein, Natalie (2005): *Dispute Settlement in the UN Convention on the Law of the Sea.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Kowalska, Samanta (2021): Pro Homine Principle: An Axiological Compass in Interpretation Norms in the Field of Human Rights. In: *The Age of Human Rights Journal.* Sun, 13 June 2021. (Elérhető: <https://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/TAHRJ/article/view/6175/5655>. Letöltés ideje: 2022. április 13.).
- Lamm Vanda (2005): *A Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósági rendszere.* KJK Kerszöv, Budapest.
- Madsen, Rask (2018): The European Court of Human Rights. In: Karen J. Alter, Laurence R. Helfer, Mikael Rask Madsen (eds.): *International Court Authority.* OUP, Oxford.